

16. kapitel. 2. Verdenskrig

Finland

Da den finsk-sovjetiske Vinterkrig udbrød i 1939, havde Nexø længe beskæftiget sig med Finlands forhold til Sovjetunionen og med indenrigspolitiske forhold i Finland, ligesom han havde stillet sig skeptisk over for landets tilhørsforhold i det øvrige Norden efter borgerkrigen 1917-1918. De 'hvide' havde vundet, og de tog en blodig hævn på kommunisterne.

Til fordel for det forbudte finske kommunistparti havde Nexø i 1936 på svensk udgivet pjecen *Finland – den politiska terrorns land*.¹ Denne pjece vakte ingen opsigt i Danmark. Men da den i 1939 udkom i andet oplag, blev den af udenrigspolitiske hensyn til den finske regering beslaglagt og forbudt i Sverige frem til krigsafslutningen i 1945. Det er den eneste gang, et bestemt Nexøværk er blevet undertrykt af statslig censur.²

Efter udbruddet af 2. Verdenskrig den 1. september 1939 indkaldte Sovjetunionen efter tur de tre baltiske lande til 'forhandlinger' i Moskva. De baltiske lande måtte affinde sig med, at Sovjetunionen oprettede militærbaser på deres territorier. Men da Finland blev indkaldt den 5. oktober 1939, mobiliserede landet sin hær og lod afholde manøvrer. Russerne havde allerede i 1938 gerne villet drøfte muligheden for grænseændringer på Det Karelske Næs mod kompensation i landområder længere væk fra Leningrad, som kun lå 30 kilometer fra grænsen og derfor ville være strategisk sårbar for et eventuelt tysk angreb nordfra. Dette ønske om grænse-

ændringer havde finnerne ikke reageret på i 1938, men nu blev det fremsat som et krav. Forhandlingerne i Moskva, som var omgivet af stor bevågenhed i alle nordiske lande, varede fra den 12. oktober til den 13. november, og finnerne afviste fortsat kravet. Den 30. november 1939 angreb Sovjetunionen Finland, og Vinterkrigen var en realitet.

Midt i dette forløb skrev Nexø artiklen "Omkring Finland". Den berørte kun indirekte de sovjetiske krav, men var et generelt angreb på den finske regering og et forsvar for Sovjetunionen.

Dette mer end halvnazistiske Regimente [den finske regering] har yndet at stille sig i Positur over for de øvrige nordiske Lande som Frihedens Grænsevagt mod Øst, og samtidig optraadt med en Arrogance over for Sovjet-Unionen, der – udvist mod en hvilken som helst anden Stormagt – let kunde ha draget skæbnesvangre Følger efter sig, for det selv – og maaske ogsaa for de saakaldte Brødrefolk.³

I første omgang vakte heller ikke denne artikel nogen særlig opsigt, for den stod i *Arbejderbladet*, hvis indstilling til sagen var forudsigelig. Tre dage efter blev den optrykt i de ligeledes kommunistiske dagblade *Arbejderen* i Oslo og *Ny dag* i Stockholm. Men da den blev optrykt i ungkommunisternes dagblad *Komsomolskaja Pravda* i Moskva den 14. november – det vil sige dagen efter forhandlingssammenbruddet mellem Finland og Sovjetunionen – blev den omsider bemærket i Danmark, og da brød en rasende syndflod løs over Nexø. Skældsordene haglede ned over ham fra den borgerlige og socialdemokratiske presse, og Det kon-

Danmark besat af Tyskland, september 1940.

servative Folkeparti krævede i Folketinget hans statsstøtte inddraget. Andre krævede hans bøger fjernet fra folkebibliotekerne, boghandlere nægtede at forhandle bøgerne, og der blev sågar arrangeret et par offentlige bogbrændinger efter tysk mønster. Gamle venner faldt fra, og Nexøs familie i Stenløse blev chikaneret.⁴ Datteren Ditte, som var tretten år, da Vinterkrigen udbrød, erindrede det således:

Al sympati var naturligvis på det lille lands side. Og så skrev far en artikel, der støttede russerne! Det blev indledningen til en forstyrret tid i vor familie, og den er i min hukommelse i nogen grad rodet sammen med besættelsestiden. Der var telefonopringninger, hvor fremmede mennesker med vrede stemmer skreg skældsord ind i øret på en uden engang at sikre sig, at de havde fået det rigtige nummer.

Når folk cyklede forbi på vejen, kunne vi ofte høre brudstykker af sætninger råbt med vrede stemmer, og en eftermiddag hørte jeg en dreng spørge: ”Er det det hus, jeg skal spytte på, far?”

Aviserne fortalte om, hvordan fars bøger blev brændt offentligt. Nogle af vore legekammerater fortalte forlegent, at deres forældre havde forbudt dem at lege med os, og det strømmede ind med fordømmende breve, mange af dem anonyme.

Far og mor gjorde, hvad de kunne for at lette situationen for os, men de prøvede ikke at stikke noget under stolen. Kun trusselbrevene blev så vidt muligt holdt skjult for os, men det lykkedes jo ikke altid. Kort før nytåret 1939-40 hørte fars gode ven, den lokale cykelsmed, to fremmede mænd diskutere, hvordan vort hus skulle bombes nytårsaften.

Far nægtede at foretage sig noget i den anledning, han troede vist ikke på det. Men Larsen var opskræmt og gik i aktion. Resultatet var, at på selve dagen troppede fars venner op i flokkevis medbringende mad, soveposer, koner og børn. Og hele nytårsnat patruljerede landbetjenten fra Ølstykke uden for på landevejen og nægtede at lade sig invitere indenfor i bare fem minutter, for han var sandelig ikke en af fars beundrere.

Hvor bange far og mor var i den periode, ved jeg ikke. De lod sig ikke mærke med noget, men jeg ved, at ingen af dem var særlig fysisk modige, far måske nok endda mindst, når det kom til stykket. Mangler her opvejedes imidlertid af hans enestående ukuelighed, beslutsomhed og modvilje mod at gå på akkord.

I hele den periode, hvor far – vist uden overdriivelse – var den mest forhadte mand i landet, har jeg aldrig mærket den svageste modvilje eller misbilligelse fra mine læreres side.⁵

Men Nexø skulle snart få andet at bekymre sig om.

Danmark besat

Tysklands besættelse af Danmark den 9. april 1940 medførte, at DKP i de næste fjorten måneder kom til at operere i et politisk limbo: Den tysk-sovjetiske ikke-angrebspakt, som var undertegnet i Moskva af Sovjetunionens udenrigsminister Molotov og Tysklands udenrigsminister von Ribbentrop den 23. august 1939, havde ved indgåelsen udgjort et forklaringsproblem for vesteuropæiske kommunister, og den var fortsat gældende; Komintern anså krigen mellem aksemagterne og de allierede for at være en krig imellem imperialistiske magter, en krig som de

vesteuropæiske kommunister skulle holde sig uden for. DKP, som i modsætning til kommunisterne i andre tyskbesatte lande arbejdede legalt, og hvis dagblad *Arbejderbladet* fortsat udkom, brugte derfor endnu ikke kræfterne på modstandskamp eller sabotage, men på efter evne at modvirke de sociale forringelser for arbejderklassen, som samlingsregeringen foretog i ly af besættelsen. På de indre linjer forberedte man sig dog på illegalitet og modstand.

Denne situation forandredes med ét slag, da Tyskland og dets allierede, heriblandt Finland, natten til den 22. juni 1941 angreb Sovjetunionen over en knap 3.000 kilometer lang front.

Tidligt samme morgen sammenkaldte det tyske gesandtskab i Danmark højtstående danske embedsmænd og repræsentanter for det danske politi og overrakte en skriftlig meddelelse, i diplomatsprog kaldet en 'aide mémoire', med fem tyske krav til den danske regering. Det mest vidtgående var et krav om arrestation og internering af ledende danske kommunister, herunder partiets tre folketingsmedlemmer. En opfyldelse af dette krav ville stride mod adskillige paragraffer i Danmarks Riges Grundlov, men det blev straks imødekommet. Statsminister Thorvald Stauning blev vækket og gav i telefonen kort udenrigsministeriets direktør Svenningsen carte blanche til at efterkomme alle tyske krav.

Ved 'ledende danske kommunister' forstod tyskerne 72 navngivne personer, de havde udvalgt sig fra et arkiv over kommunister, som det danske politis efterretningsvæsen havde udarbejdet. Arkivet var i september 1940 blevet udlånt til Gestapo. Men det danske politi arresterede flere, end Gestapo havde krævet. Man gik straks i gang og internerede i løbet af de

næste to måneder 339 personer, altså knap fem gange så mange som tyskerne havde forlangt. Fangerne indsattes i forskellige fængsler og arrester rundt om i landet og koncentreredes senere i Horserødlejren (det nuværende Horserød Fængsel). Den 22. august 1941 vedtog Rigsdagen enstemmigt den såkaldte kommunistlov, som forbød kommunistiske foreninger og kommunistisk virksomhed og dermed – med to måneders tilbagevirkende kraft – kastede et skær af legalitet over arrestationerne og interneringerne.

Nexøs navn figurerede ikke på tyskernes liste. Men det figurerede på det danske politis liste. Klokken 11 søndag formiddag den 22. juni ankom to kriminalbetjente fra Frederikssund til Stenløse, hvor de traf Nexø i haven. Her erklærede de ham for anholdt. Ved middagstid blev han indsat i en celle i Frederikssunds Arresthus.

Fængslet og frigivet

Tre dage efter sin arrestation sendte Nexø en protest til Frederikssunds politimester Harck over sin grundlovsstridige arrestation. Den havde ingen virkning, og Nexø skrev derefter direkte til justitsminister Thune Jacobsen med en mere udførlig protest. Den blev ikke besvaret.⁶ Et langt brev fra Nexøs ven, polarforskeren og forfatteren Peter Freuchen, som var socialdemokrat, til Thorvald Stauning fik heller ingen virkning.⁷ Men Nexø var ved dårligt helbred. Den 16. august blev han overført fra Frederikssunds Arresthus til Vestre Fængsels sygeafdeling. Den 24. august skrev Nexøs familielæge W. Rasmussen fra Veksø til justitsminister Jacobsen:

Efter Anmodning af Fru Andersen Nexø skal jeg meddele følgende om Forfatteren Martin Andersen Nexø.

I de sidste 6 Aar har jeg været Familiens Læge og i den Tid har jeg af og til behandlet M. Andersen Nexø for Bronchitis, og da han i sine yngre Dage har lidt af Lungetuberkulose, maa man stadig være paa Vagt overfor denne Lidelse.

Endvidere er hans Hjærte svagt, han maa jævnlig tage Hjærtestimulantia, sikkert paa Grund af en begyndende Hjærteforkalkning.

Lige forinden hans Arrestation behandlede jeg ham for Ischias i højre Ben, hvor Muskulaturen er fuld af store Infiltrationer.

Alt i alt maa hans Helbredstilstand betegnes som daarlig og absolut trængende til et Hospitalsophold og Kur, navnlig da man maa befrygte at en længere Indespærring kan virke katastrofalt paa ham.⁸

Den 29. august blev Nexø overført til Rigshospitalet, og den 6. september 1941 blev han løsladt. Det var imidlertid ikke justitsminister Thune Jacobsen, der udvirkede løsladelsen, men den nazistiske besættelsesmagt. Efter befrielsen kom det frem, at

det var tyskerne, der opsøgte Stauning og temmelig bramfrit spurgte ham, hvad fanden han egentlig havde tænkt sig med arrestationen af Nexø? I al fald ville de fralægge sig ethvert ansvar, dersom der skete digteren noget under fængselsopholdet.⁹

Nexø havde ikke stået på tyskernes ønskeseddel den 22. juni, og det sidste, de havde brug for i Danmark lige nu, var en kommunistisk martyr. Derfor blev han løsladt.

Den celle i Frederikssunds Arresthus, hvori Nexø blev indsat den 22. juni 1941.

Mellemtid og flugt

Nexøs trængsler var dog ikke forbi med løsladelsen. Opholdet i gennemtræk i cellen i Frederikssunds Arresthus havde nedbrudt hans helbred yderligere, og han måtte straks gå i seng. Her lå han det meste af tiden frem til juli 1942, hvor han blev hospitalsindlagt og modtog behandling for mange sygdomme.¹⁰

Til de helbredsmæssige bekymringer kom de økonomiske. Foruden hans *Erindringer* forelå endnu kun

et restoplag af *Pelle Erobreren's* fjerde udgave fra 1934. Nexø pressede derfor på over for Gyldendal for at få optrykt *Ditte Menneskebarn*, som var udsolgt og efterspurgt af blandt andre bibliotekerne. Han blev holdt hen af forlaget under henvisning til 'papirmangel', men navnlig under henvisning til, hvad Gyldendals direktør siden 1940 Ingeborg Andersen eufemistisk kaldte en henstilling fra 'højere sted' – det ville sige udenrigsministeriet.¹¹

I juli 1943 steg jernbanesabotagen og sabotagen mod de virksomheder, der arbejdede for besættelsesmagten, kraftigt. Tyskerne svarede med lokale udgangsforbud, hvilket igen udløste strejker og sammenstød med tyske soldater. Besættelsesmagten forlangte nu blandt andet, at den danske regering skulle erklære undtagelsestilstand, forbyde strejker og indføre dødsstraf for sabotage. Dette nægtede regeringen og gik af, hvorpå tyskerne den 29. august indførte militær undtagelsestilstand og afvæbnede den danske hær og flåde. Danmark var nu besat på lignende vilkår som andre lande, der var besat af nazisterne. Værnemagten overtog Horserødlejren, men nogle af de internerede nåede at flygte i forvirringen. Jødeforfølgelser, som Danmark hidtil havde været forskånet for, begyndte en måned efter.

Den 31. august, to dage efter indførelsen af undtagelsestilstanden, blev Nexø af sikkerhedsmæssige årsager indlagt på Sankt Josefs Hospital i København. En uge senere overførtes han illegalt til Kommunehospitalet, hvor han opholdt sig under dæksnavnet skomagermester Rasmussen.

De af de internerede fra Horserød, som det ikke var lykkedes at flygte den 29. august, blev den 2.

oktober sammen med jødiske fanger – navnlig de ældste og fattigste, som ikke havde kunnet skaffe sig af vejen – som tyskerne havde arresteret i de sidste to dage, ført ombord på troppetransportskibet Wartheland i Københavns Havn. Kommunisterne blev deporteret til koncentrationslejren Stutthof i det nuværende Polen, jøderne til ghettoen Theresienstadt i det nuværende Tjekkiet. De undslupne jøder, det store flertal, var i de samme timer og nætter på vej over Øresund mod Sverige i en armada af små og større skibe og både.

Dagen efter, den 3. oktober klokken 23, afgik fra Københavns Frihavn en båd fra Svitzers Bjergningsentreprise. Gemt ombord var blandt andre Nexø.¹²

Svensk eksil

Nexø ankom med sin kone og femårige datter May til Skanör i det sydvestligste Skåne natten til den 4. oktober 1943. Som prominent person undgik han, i modsætning til så mange andre danske i svensk eksil, jøder såvel som kommunister, at ende foreløbigt i en opsamlingslejr. Han tog direkte til Stockholm og blev indkvarteret på et hotel i Birger Jarlsgatan; senere fik familien sin egen lejlighed i Pontonjargatan. Nexø kunne atter ånde frit og var imellem venner. Han havde i årtier haft et stort og trofast publikum blandt svenske læsere, han havde flere gange holdt foredrags- og oplæsningsturnéer i Sverige. Og ikke mindst betragtede mange yngre svenske forfattere ham som den nordiske arbejderlitteraturs *grand old man*. Skønt politiske uenigheder – senest om Vinterkrigen mellem Sovjetunionen og Finland – kunne komme på tværs, var Nexø i flere henseender et forbillede og en mentor-skikkelse, ja, ofte en

personlig rådgiver og revser for forfatterne Ivar Lo-Johansson, Henry Peter Matthis, Eyvind Johnson, Moa og Harry Martinson, Josef Kjellgren og flere andre.¹³ En tilsvarende position over for yngre digterkolleger i Danmark havde han ikke, heller ikke blandt forfatterne til 1920'ernes og 1930'ernes kollektivromaner som Hans Kirk, Harald Herdal, H.C. Branner eller Martin A. Hansen.

Stor svensk hengivenhed omgav ham nu, og den kulminerede på hans 75-års fødselsdag 26. juni 1944, hvor han blev hyldet ved en fest på Skansen med 360 deltagere. Festen var arrangeret af en bredt sammensat komité med svensk, norsk og dansk deltagelse. Blandt de danske medlemmer af komitéen sås lederen af det danske flygtningekontor Stephan Hurwitz og forfatterne Otto Gelsted, Peter Freuchen og Poul Henningsen. Blandt aftenens prominente gæster var den sovjetiske ambassadør i Sverige, Madame Aleksandra Kollontaj, som Nexø havde til bords. Festen sluttede med et fakkeltog til fødselarens ære.¹⁴

I et brev til stadsbibliotekar Carl Thomsen, skrevet nogle måneder inden flugten til Sverige, havde Nexø beklaget sig over sine – fra dansk politisk side dikterede – vanskeligheder med under den tyske besættelse at få optrykt sine værker, og han udtrykte særligt ønske om

et Udvalg Fortællinger i ét Bind [...]. Et saadant Udvalg har – bortset fra det lille Bind BORNHOLMER NOVELLER, der for mange Aar siden kom hos Gyldendal – aldrig foreligget, og mine kortere Arbejder har i adskillige Aar været udsolgt.¹⁵

Alt dette blev der nu rådet bod på – *hinsidan*.

Nexøs svenske hovedforlag Bonniers benyttede lejligheden til i 1944-1945 at genudgive hovedværkerne *Pelle Erövraren*, *Ditte Människobarn* og *Minnen* (det vil sige *Erindringer*), sidstnævnte i nyoversættelse ved Eyvind Johnson.

Det kommunistiske Arbetarkulturs förlag markerede fødselsdagen med festskriftet *Mot ljuset. Nordisk prosa, dikt och konst. Tillägnade Martin Andersen Nexø*, redigeret af Josef Kjellgren, med bidrag fra en lang række kunstnere fra alle nordiske lande.

Men dertil kom, ligeledes på kommunisternes forlag, to bind fortællinger, udvalgt og oversat af forfatteren Henry Peter Matthis: *De tomma platsernas passagerare, berättelser och sagor*. Det var oprindeligt meningen, at Josef Kjellgren også skulle have forestået udvælgelse og oversættelse af fortællingerne, og at han desuden skulle have skrevet et forord til dem, men han måtte på grund af sygdom med beklagelse renoncere.

Nogle uger efter sin ankomst til Stockholm modtog Nexø et brev fra den konservative antinazistiske eksilpolitiker Christmas Møller, som spurgte, om Nexø ville komme over til ham i London, så han kunne tale hjem over BBC's danske sender.¹⁶ Det var smigrende, men Christmas Møller havde glemt at tage det britiske udenrigsministerium i ed; og dér syntes man ikke, det var nogen god idé at lade en kommunist tale over en BBC-sender; planen måtte opgives. Nexø havde for sin del tilsvarende forsømt at tage den illegale ledelse af DKP med på råd i sagen.

Nexø hylles med fakkeltog i Stockholm på sin 75-års fødselsdag i juni 1944.

Hans egensindighed og selvrådighed gjorde ham i det hele taget meget besværlig for DKP, idet han førte sig frem i Stockholm som selvbetalt talsmand for både Frihedsrådet og partiet. DKP's virkelige talsmand i Stockholm, Alvilda Larsen, havde sit mas med at holde nogenlunde styr på 'den gamle herre fra Stenløse', som hun nødtørftigt anonymiserende kaldte ham i sine indberetninger til partiledelsen.¹⁷

I det hele taget optrådte Nexø med en selvhøjtidelighed, der vakte stigende irritation i de danske eksilkredse.¹⁸ Da han efter fjorten måneder i Stockholm rejste videre til Moskva, drog mange i miljøet et lettelsens suk.

Russisk eksil

Nexø med familie – nu også børnene Per Vilhelm og Ditte, som var kommet i sikkerhed i Stockholm december 1943 – rejste i november 1944 via Finland med militærflyver til Leningrad. Byen var blevet befriet i januar 1944 efter knap 900 dages tysk belejring, men belejringen havde medført døden, oftest sultedøden, for hen ved trekvart million af byens borgere. Nexø erfarede, at hans oversætter til russisk, Anna Hansen, var blandt ofrene.

Til Moskva ankom familien den 7. december 1944. Men det blev ikke den samme fest her som i Stockholm. Nexø var stadig ved dårligt helbred og lå på hospitalet det meste af februar og marts.¹⁹

Det blev aftalt, at han skulle tale hjem til Danmark over Radio Moskva en gang om ugen. Også manuskripter til taler rettet mod lyttere fra andre lande fin-

Nexø og Johanna i Moskva i 1949, hvor man fejrede hans 80-årsfødselsdag på forskud.

des; hans første korte tale blev sendt på 28 sprog.²⁰ Men som gæst i et krigsførende land var der uvant snævre grænser for, hvad han måtte sige og ikke sige i udsendelserne, som var forhåndscensurerede. Den russisk-ortodokse kirke måtte således ikke trædes over tærne, ej heller de vestlige demokratier, som var Sovjetunionens allierede. En bevæget tak til krigens ofre blev ikke udsendt, da man nødig talte om ofre.²¹

Efter Tysklands kapitulation i maj 1945 var heller ikke afrejsen fra Moskva uden vanskeligheder for Nexø. Han var ikke uvidende om, at mennesker af politiske årsager kunne forsvinde i Sovjetunionen, uden at der blev givet begrundelser. Et par gange måtte han værge sin egen familie. En af hans svigersønner fortæller:

Mit indtryk var, at selv om han loyalt forsvarede Sovjetunionen, var han skeptisk eller mistænksom. Mens familien var i Moskva [i 1944-1945] aflyttede [den dengang 19-årige] Ditte BBC's danske udsendelser og oversatte dem til tysk. Da familien i 1945 skulle rejse hjem til Danmark, forlangte russerne, at Ditte skulle blive. Det havde hun skrevet under på. Men stædig som Martin var, sagde han nej. ”Når jeg rejser, rejser min datter med. Enten rejser vi alle eller ingen rejser.” Hun kom med.

Dittes bror Rolf [guldsmed Rolf Andersen Nexø, født 1918, søn af Nexøs andet ægteskab] luftede engang en tanke om at få Martins hjælp til at slå sig ned som guldsmed i Moskva. Martin sagde nej.

Jeg fik det indtryk, at han ikke ville efterlade gidsler bag [jern]tæppet. For Dittes vedkommende skyldtes det yderligere at han mente, at hun var for åbenmundet og kunne komme i vanskeligheder.²²

